

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЕ

(2002 елның 19 апрелендәге 1380 номерлы, 2003 елның 15 сентябрәндәге 34-ТРЗ номерлы, 2004 елның 12 мартындагы 10-ТРЗ номерлы, 2005 елның 14 мартындагы 55-ТРЗ номерлы, 2010 елның 30 мартындагы 10-ТРЗ номерлы, 2010 елның 22 ноябрәндәге 79-ТРЗ номерлы, 2012 елның 22 июнендәге 40-ТРЗ номерлы

Татарстан Республикасы законнары редакциясендә)

Әлеге Конституция, Татарстан Республикасының күпмилләтле халкы һәм татар халкы ихтыярын чагылдырып,

кеше һәм граждан хокукларының һәм ирекләренең өстенлеген гамәлгә ашыра,

халыкларның гомумтанылган үзбилгеләнү хокукына, аларның тигез хокуклылыгы, ихтыяр белдерүнең иреклеге һәм бәйсезлеге принципларына нигезләнә,

тарихи, милли һәм рухи традицияләренең, мәдәниятләренең, телләренең сакланып калуына һәм үсешенә, гражданның татулыгын һәм милләтара килешүне тәмин итүгә ярдәм итә,

федерализм принципларында демократиянең ныгуы, Татарстан Республикасының социаль-иқтисади үсешенә, Россия Федерациясе халыкларының тарихи барлыкка килгән бердәмлеген саклап калу өчен шартлар тудыра.

I КИСӘК. КОНСТИТУЦИЯЧЕЛ КОРЫЛЫШ НИГЕЗЛӘРЕ

1 статья

1. Татарстан Республикасы – Россия Федерациясе Конституциясе, Татарстан Республикасы Конституциясе һәм «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсе нигезендә Россия Федерациясе белән берләшкән һәм Россия Федерациясе субъекты булган демократик хокукый дәүләт. Татарстан Республикасы суверенитеты, Россия Федерациясе карамагындагы мәсьәләләрдән һәм Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасының уртак карамагындагы мәсьәләләр буенча Россия Федерациясе вәкаләтләреннән тыш, дәүләт хакимиятенең (закон чыгару, башкарма һәм суд) бөтен тулылыгына ия булуда чагыла һәм Татарстан Республикасының аерылгысыз хасияте була.

2. Татарстан Республикасы һәм Татарстан исеменә бер үк мәгънәгә ия.

3. Татарстан Республикасы статусы Татарстан Республикасының һәм Россия Федерациясенең үзара ризалыгыннан башка үзгәртелә алмый.

Татарстан Республикасы чикләре аның ризалыгыннан башка үзгәртелә алмый.

4. Татарстан Республикасы үз вәкаләтләре чикләрендә халыкара һәм тышкы икътисадый багланышларда мөстәкыйль катнаша.

2 статья

Кеше, аның хокуклары һәм ирекләре – иң зур хәзинә. Кеше һәм граждан хокукларын һәм ирекләрен тану, үтәү һәм яклау – Татарстан Республикасының бурычы.

3 статья

1. Татарстан Республикасында суверенитетка ия булучы һәм хакимиятнең бердәнбер чыганагы – аның күпмилләтле халкы.

2. Халык үз хакимиятен турыдан-туры, шулай ук дөүләт хакимияте органнары һәм жирле үзидарә органнары аша гамәлгә ашыра.

3. Халык хакимиятенең иң югары турыдан-туры чагылышы – референдум һәм ирекле сайлаулар.

4. Татарстан Республикасы Конституциясе һәм аңа төзәтмәләр Татарстан Республикасы Дөүләт Советы тарафыннан яисә референдум юлы белән кабул ителә.

5. Беркем дә Татарстан Республикасында хакимиятне үзләштерә алмый. Хакимиятне яулап алу яисә хакими вәкаләтләрне үзләштерү федераль закон буенча эзәрлекләнә.

4 статья

1. Татарстан Республикасы, Россия Федерациясе карамагындагы, Россия Федерациясенең һәм аның субъектларының уртақ карамагындагы мәсьәләләрдән тыш, законнар һәм башка норматив хокукый актлар кабул итүне дә кертәп, үзенең хокукый жайга салуын гамәлгә ашыра.

2. Федераль закон һәм Татарстан Республикасы карамагындагы мәсьәләләр буенча чыгарылган Татарстан Республикасы норматив хокукый акты арасында каршылык булган очракта, Татарстан Республикасы норматив хокукый акты гамәлдә була.

5 статья

1. Татарстан Республикасы территориясе бербөтен һәм кагылгысыз.

2. Татарстан Республикасы белән Россия Федерациясе субъектлары арасындагы чикләр аларның үзара ризалыгы буенча үзгәртелергә мөмкин.

6 статья

Татарстан Республикасы чит дәүләтләрнең субъектлары һәм административ-территориаль берәмлекләре, чит дәүләтләр белән үз вәкаләтләре чикләрендә халыкара һәм тышкы икътисадый багланышларга керә, халыкара килешүләр төзи, вәкиллекләр алмаша, халыкара оешмалар эшчәнлегендә катнаша.

7 статья

Татарстан Республикасы Россия Федерациясе субъектлары белән мөнәсәбәтләргә керә, шартнамәләр һәм килешүләр төзи, вәкиллекләр алмаша, уртак оешмалар эшчәнлегендә катнаша.

8 статья

1. Татарстан Республикасында дәүләт телләре – тигез хокуклы татар һәм рус телләре.

2. Татарстан Республикасының дәүләт һакимияте органнарында, жирле үзидарә органнарында, дәүләт учреждениеләрендә Татарстан Республикасының дәүләт телләре бертигез нигезләрдә кулланыла.

9 статья

1. Татарстан Республикасында дәүләт һакимияте закон чыгару, башкарма һәм суд һакимиятләренә бүленү нигезендә гамәлгә ашырыла. Закон чыгару, башкарма һәм суд һакимияте органнары мөстәкыйль.

2. Татарстан Республикасында дәүләт һакимиятен Татарстан Республикасы Президенты, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы судлары гамәлгә ашыра.

3. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы министрлыклары, дәүләт комитетлары һәм Татарстан Республикасы башкарма һакимиятенең бүтән органнары Татарстан Республикасы дәүләт һакимиятенең башкарма органнары системасын тәшкил итә.

4. Татарстан Республикасының дәүләт һакимияте органнары үз вәкаләтләрен башкарганда Татарстан Республикасының тарихи, милли һәм башка үзенчәлекләрен исәпкә алалар.

10 статья

Татарстан Республикасында жирле үзидарә таныла һәм гарантияләнә. Жирле үзидарә үз вәкаләтләре чикләрендә мөстәкыйль. Жирле үзидарә органнары дәүләт һакимияте органнары системасына керми.

11 статья

1. Татарстан Республикасы – дөнъяви дәүләт.
2. Дини берләшмәләр дәүләттән аерылган һәм закон каршында тигез.

12 статья

1. Татарстан Республикасында идеологик күптөрлелек таныла. Беринди идеология дә дәүләтнеке яисә мәжбүри буларак билгеләнә алмый.
2. Жәмәгать берләшмәләре дәүләт эшләренә идарә итүдә дәүләт хакимиятенең сайланулы органнарындагы һәм жирле үзидарә органнарындагы үз вәкилләре аша катнашырга хокуклы.
3. Максатлары яисә гамәлләре Татарстан Республикасының конституциячел корылышын һәм бөтенлеген көч кулланып үзгәртүгә, дәүләтнең иминлеген какшатуга, кораллы формированиеләр булдыруга, социаль, расачыл, милли һәм дини ызгышлар кузгатуга юнәлдерелгән жәмәгать берләшмәләре төзү һәм аларның эшчәнлегенә рөхсәт ителми, шул максатларда массакуләм мәгълүмат чараларыннан, шулай ук башка чаралардан файдалану тыела.

13 статья

Татарстан Республикасы – сәясәте кешегә лаеклы тормыш һәм ирекле үсеш тәэмин итүче шартлар булдыруга юнәлтелгән социаль дәүләт.

14 статья

Татарстан Республикасы Татарстан Республикасыннан читтә яшәүче татарларга милли мәдәниятне, телне үстерүдә, аларның үзенчәлекләрен саклап калуда ярдәм күрсәтә.

15 статья

1. Татарстан Республикасы дәүләтләр һәм халыклар арасындагы бәхәсләрне хәл итү чарасы буларак көч куллануны һәм сугышны кире кага.
2. Татарстан Республикасында сугышны пропагандалау тыела.

16 статья

1. Татарстан Республикасында жир, жир асты байлыклары, су, урман ресурслары һәм башка табигый ресурслар, хайваннар һәм үсемлекләр дөнъясы халыкның тормыш һәм эшчәнлек нигезе буларак файдаланыла һәм саклана.
2. Татарстан Республикасы бюджеты акчалары, дәүләтнең башка мөлкәте, мәдәни һәм тарихи хәзинәләр һәм республиканың икътисадый

үзжитешлелеген, матди һәм рухи мәдәниятне саклап калуны тәэмин итәрлек бүтән мөлкәт – бөтен халык байлыгы.

17 статья

1. Татарстан Республикасы икътисадының нигезен социаль базар хужалыгы тәшкил итә, анда хужалык эшчәнлеге иреге һәм милек рәвешләренең күптөрлелеге, аларны хокукый яклауның тигез шартлары закон нигезендә тәэмин ителә.

2. Икътисадый мөнәсәбәтләр граждандан белән дәүләт, кулланучы белән житештерүче, эшләүче белән эш бирүче арасындагы социаль партнерлыкка корыла.

3. Татарстан Республикасы икътисадый үсешне, хужалык итүче субъектлар эшчәнлегенә тыкшынмыйча, икътисадый һәм социаль үсеш программалары, бюджет, салым, структура, инвестиция, кредит, бәяләр сәясәте һәм башка икътисадый сәясәт аша үз вәкаләтләре чикләрендә жайга сала.

18 статья

1. Татарстан Республикасында хосусый, дәүләти, муниципаль милек һәм милекнең башка рәвешләре бертигез дәрәжәдә таныла һәм яклана.

2. Жир һәм башка табигать ресурслары хосусый, дәүләти, муниципаль милектә һәм милекнең башка рәвешләрендә булырга мөмкин.

19 статья

1. Милек кагылгысыз. Законлы рәвештә булдырган мөлкәтне биләгәндә, аннан файдаланганда, аның белән эш иткәндә милекченең хокукларын чикләү, федераль законда каралган очраклардан гайре, рөхсәт ителми.

2. Милек дәүләт һәм жәмәгать мәнфәгатьләренә, кеше хокукларына, ирекләренә һәм абруена каршы кулланылмаска тиеш.

3. Милек объектларын ирексезләп тартып алу, федераль законда билгеләнгән очраклардан гайре, рөхсәт ителми.

20 статья

1. Татарстан Республикасында монополияләштерүгә һәм гадел булмаган конкуренциягә юнәлдерелгән икътисадый эшчәнлек рөхсәт ителми.

2. Дәүләт органнары кече һәм урта эшкуарлык үсешенә ярдәм күрсәтә.

21 статья

1. Татарстан Республикасының үз гражданлыгы бар.
2. Татарстан Республикасы территориясендә даими яшәүче Россия Федерациясе гражданы Татарстан Республикасы гражданы була.
3. Татарстан Республикасы гражданы бер үк вакытта Россия Федерациясе гражданы да булып тора.

22 статья

Россия Федерациясе гражданны Татарстан Республикасы территориясендә Россия Федерациясе Конституциясе, Татарстан Республикасы Конституциясе, халыкара хокукның гомумтанылган принциплары һәм нормалары нигезендә барлык хокукларга һәм ирекләргә ия һәм бертигез бурычлы.

23 статья

Татарстан Республикасының үз дәүләт бүләкләре бар.
Аларны гамәлгә кую һәм биеру тәртібе закон белән билгеләнә.

24 статья

1. Татарстан Республикасы Конституциясе – республиканың Төп законы, Татарстан Республикасының хокукый системасында иң югары юридик көчкә ия, турыдан-туры гамәлдә була һәм Татарстан Республикасының барлык территориясендә кулланыла. Татарстан Республикасы законнары һәм башка хокукый актлары, шулай ук жирле үзидарә органнарының хокукый актлары Татарстан Республикасы Конституциясенә каршы килмәскә тиеш.

2. Дәүләт хакимияте органнары, жирле үзидарә органнары, жәмәгать берләшмәләре, оешмалар, учреждениеләр, вазыйфай затлар һәм гражданнар Татарстан Республикасы Конституциясен һәм законнарын үтәргә тиеш.

3. Татарстан Республикасы законнары рәсми рәвештә басылып чыгарга тиеш. Басылып чыкмаган законнар кулланылмый. Кеше һәм граждан хокукларына, ирекләренә һәм бурычларына кагылышлы теләсә кайсы норматив хокукый акт, гомуми танышу өчен рәсми рәвештә басылып чыкмаган булса, кулланыла алмый.

4. Халыкара хокукның гомумтанылган принциплары һәм нормалары – Татарстан Республикасы хокукый системасының состав өлеше.

25 статья

«Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм

үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсе – Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы хокукый системасының состав өлеше.

26 статья

1. Конституциянең әлеге кисәге нигезләмәләре Татарстан Республикасының конституциячел корылышы нигезләрен тәшкил итә.

2. Әлеге Конституциянең беринди башка нигезләмәсе дә Татарстан Республикасының конституциячел корылышы нигезләренә каршы килә алмый.

II КИСӘК. КЕШЕ ҺӘМ ГРАЖДАННЫҢ ТӨП ХОКУКЛАРЫ, ИРЕКЛӘРЕ ҺӘМ БУРЫЧЛАРЫ

27 статья

1. Татарстан Республикасында кеше һәм граждан хокуклары һәм ирекләре халыкара хокукның гомумтанылган принциплары һәм нормалары буенча һәм Россия Федерациясе Конституциясе, Татарстан Республикасы Конституциясе нигезендә таныла һәм гарантияләнә.

2. Кеше һәм граждан хокуклары һәм ирекләре турыдан-туры гамәлдә.

3. Кешенең төп хокуклары һәм ирекләре тартып алынмый, һәм аларга һәркем тумыштан ук ия.

28 статья

1. Закон һәм суд каршында һәркем тигез.

2. Дәүләт кеше һәм граждан хокукларының һәм ирекләренең тигезлеген чыгышына, социаль һәм мөлкәти хәленә, нинди расадан һәм милләттән булуына, женесенә, белеменә, теленә, сәяси карашларына, дингә мөнәсәбәтенә, инануларына, шөгыленең төренә һәм характерына, яшәү урынына һәм башка шартларга бәйсез рәвештә гарантияли.

3. Ир-ат һәм хатын-кыз тигез хокукларга һәм ирекләргә, аларны гамәлгә ашыру өчен тигез мөмкинлекләргә ия.

29 статья

1. Расачыл, милли һәм башка билгеләр буенча гражданның хокукларын һәм ирекләрен чикләүнең теләсә кайсы рәвеште йә аларга өстенлекләр билгеләү тыела.

2. Татарстан Республикасында кеше һәм граждан хокукларын һәм ирекләрен дәүләт тарафыннан яклауның тигез хокукы гарантияләнә.

3. Конституциячел хокукларны һәм ирекләрне гамәлгә ашыру, саклау һәм яклау тәртибе законнар белән билгеләнә.

30 статья

Гражданнар шәхси, сәяси, социаль-икътисадый һәм мәдәни хокукларның һәм ирекләрнең бөтен тулылыгына ия.

31 статья

1. Һәр кеше яшәргә хокуклы.
2. Кеше гомере, аның сәламәтлеге, шәхси иреге һәм иминлеге дәүләт яклавында.

32 статья

Шәхеснең абруе дәүләт тарафыннан саклана. Аны төшерү өчен бернәрсә дә нигез була алмый.

33 статья

1. Татарстан Республикасында шәхес иреге һәм кагылгысызлыгы яклана.
2. Кулга алу, сак астына алу һәм сак астында тоту бары тик суд карары буенча гына рәхсәт ителә.
3. Татарстан Республикасында һәркем үз хокукларын һәм ирекләрен закон белән тыелмаган барлык ысуллар белән якларга хокуклы.
4. Әгәр хокукый яклауның дәүләт эчендәге барлык чаралары кулланылып бетсә, һәркем Россия Федерациясенең халыкара шартнамәләре нигезендә кеше хокукларын һәм ирекләрен яклау буенча дәүләтара органнарга мөрәжәгать итәргә хокуклы.
5. Хокук бозган өчен җаваплылыкка тартылучы һәркем, гаепле булуы закон нигезендә һәм тиешле хокукый процедура кысаларында дәлилләнганче, гаепсез дип санала.
6. Татарстан Республикасында һәркем квалификацияле юридик ярдәм алырга хокуклы. Законда каралган очракларда юридик ярдәм түләүсез күрсәтелә.

34 статья

1. Һәркем үзенең милләтен билгеләргә һәм күрсәтергә хокуклы. Беркем дә үз милләтен билгеләргә һәм күрсәтергә мәҗбүр ителә алмый.
2. Һәркем туган теленнән файдалану, аралашу, тәрбия, уку һәм иҗат итү телен ирекле сайлап алу хокукына ия.

35 статья

Торак кагылгысыз. Беркем дә, федераль законда яисә суд карары нигезендә билгеләнгән очраклардан гайре, торакта яшәүчеләр ихтыярына каршы килеп, торакка үтеп керергә хокуклы түгел.

36 статья

1. Һәркем хосусый тормышының кагылгысызлыгына, шәхси һәм гаилә серенә, үзенә намусын һәм абруйлы исемен яклауга хокуклы.

2. Һәркем хат язышу, телефон аша сөйләшүләр, почта, телеграф аша һәм башка төрле хәбәрләшүләр яшеренлегенә хокуклы. Бу хокукны чикләү бары тик суд карары нигезендә генә рөхсәт ителә.

37 статья

1. Һәркемгә вәждан иреге, дин тоту иреге, индивидуаль яисә башкалар белән бергә теләсә нинди динне тоту яисә берсен дә тотмау хокукын да кертеп, дини һәм башка төрле инануларны ирекле сайлап алу, аларга ия булу һәм аларны тарату, шулар нигезендә эш итү гарантияләнгән.

2. Дин тотуга бәйле рәвештә дошманлык, нәфрәт һәм милли ызгыш кузгату тыела.

38 статья

1. Гаилә, ана булу, ата булу, балачак һәм картлык дәүләт яклавында.

2. Никах хатын-кыз белән ир-атның ирекле ризалыгына нигезләнгән; ир белән хатын гаилә мөнәсәбәтләрендә тигез хокуклы.

3. Дәүләт гаилә турында, ананың һәм баланың сәламәтлеген тәмин итү һәм балаларны тәрбияләү турында кайгырта.

4. Балаларны кайгырту, аларны тәрбияләү – ата-аналарның тигез хокукы һәм бурычы.

5. Хезмәткә сәләтле балигъ булган балалар хезмәткә сәләтсез ата-аналарын кайгыртырга тиеш.

39 статья

Татарстан Республикасы территориясе чикләрендә ирекле күчеп йөрү, яшәү һәм торы урынын сайлап алу хокукы гарантияләнгән. Бу хокукны чикләүләр федераль закон белән билгеләнергә мөмкин.

40 статья

1. Татарстан Республикасында һәркемгә аның хокукларын һәм ирекләрен, намусын һәм абруен, гомерен, сәламәтлеген һәм мөлкәтен суд

тарафыннан яклау тээмин ителә.

2. Беркем дә газаплауларга, көч кулланылуға, башка төрле рәхимсез яисә кешелек абруен кимсетерлек мөнәсәбәткә яки жәзаға дучар ителмәскә тиеш.

3. Беркем дә, ихтыяры ризалыгыннан гайре, медицина, фәнни яисә бүтән төрле тәҗрибәләргә дучар ителә алмый.

41 статья

Дәүләт хакимияте органнарының, жирле үзидарә органнарының, вазыйфаи затларның, шулай ук жәмәгать берләшмәләренең карарларына һәм гамәлләренә (яисә гамәл кылмавына) карата судка шикаять биреләргә мөмкин.

42 статья

1. Татарстан Республикасында һәркемгә сүз, матбугат, фикерләр һәм инанулар иреге, аларны каршылыксыз чагылдыру һәм тарату гарантияләнә.

2. Социаль, расачыл, милли яисә дини нәфрәт һәм дошманлык кузгатырлык пропаганда яисә агитация рөхсәт ителми. Социаль, расачыл, милли, дини яисә тел өстенлеген пропагандалау тыела.

3. Беркем дә үз фикерләрен һәм инануларын белдерүгә яисә алардан баш тартуға мәҗбүр ителә алмый.

43 статья

Татарстан Республикасында гражданнар закон нигезендә тыныч кына, коралсыз килеш жыелырга, жыелышлар, митинглар һәм демонстрацияләр, урам йөрешләре һәм пикетлаулар уздырырга хокуклы.

44 статья

1. Һәркем үз мәнфәгатьләрен яклау өчен, һөнәр берлекләре төзү хокукын да кертеп, берләшергә хокуклы. Дәүләт жәмәгать берләшмәләре эшчәнлегенә булышлык күрсәтә.

2. Жәмәгать берләшмәләренең эшчәнлек иреге гарантияләнә.

3. Беркем дә нинди дә булса берләшмәгә керергә яисә анда торырга мәҗбүр ителә алмый.

45 статья

1. Татарстан Республикасында гражданнар сәяси тормышта, дәүләт һәм жәмәгать эшләре белән идарә итүдә турыдан-туры да, үз вәкилләре аша да катнашырга хокуклы.

2. Татарстан Республикасында гражданнар дәүләт хакимияте органнарына һәм жирле үзидарә органнарына сайларга һәм сайланырга, шулай ук референдумда катнашырга хокуклы.

3. Суд тарафыннан хокуктан файдалануга сәләтсез дип танылган, шулай ук суд карары буенча иректән мәхрүм итү урыннарында тотылучы гражданнар сайларга һәм сайланырга хокуксыз.

46 статья

Татарстан Республикасында һәркем дәүләт органнарына һәм жирле үзидарә органнарына шәхсән мөрәжәгать итәргә, шулай ук индивидуаль һәм күмәк мөрәжәгатьләр жибәрергә хокуклы.

47 статья

Һәр гражданга закон нигезендә дәүләт хезмәтенә һәм муниципаль хезмәткә керүгә тигез хокук гарантияләнгән.

48 статья

1. Һәркем теләсә нинди законлы ысул белән ирекле рәвештә мәгълүмат эзләргә, алырга, тапшырырга, эзерләргә һәм таратырга хокуклы. Цензура тыела.

2. Дәүләт хакимияте органнары, жирле үзидарә органнары, вазыйфаи затлар, әгәр законда башкасы каралмаган булса, һәркемгә аның хокукларына, ирекләренә һәм законлы мәнфәгатьләренә кагылышлы үзләренә карарлары һәм башка материаллар белән танышу мөмкинлеген тәмин итәргә тиеш.

3. Законда каралган очрактан гайре, затның ризалыгыннан башка аның шәхси тормышы турындагы мәгълүматны жыю һәм саклау, куллану һәм тарату рөхсәт ителми.

49 статья

Хосусый милек хокукы закон белән саклана.

50 статья

1. Хезмәт ирекле. Һәркем үзенә хезмәткә булган сәләтләре белән ирекле эш итәргә, эшчәнлек төрөн һәм һөнәр сайлап алырга хокуклы.

2. Мәжбүри хезмәт тыела.

3. Һәркем иминлек һәм гигиена таләпләренә җавап бирерлек шартларда хезмәткә, бернинди дискриминациясез һәм хезмәт өчен түләүнең законда билгеләнгән минималь күләмнен кимрәк булмаган түләүгә, шулай ук эшсезлектән яклануга хокуклы.

4. Индивидуаль һәм күмәк хезмәт бәхәсләрен хәл итүнең федераль законда билгеләнгән алымнарыннан файдаланып, индивидуаль һәм күмәк хезмәт бәхәсләренә хокук таныла, моңа забастовка хокукы да керә.

5. Һәркем ял итәргә хокуклы. Хезмәт шартнамәсе буенча эшләүчегә федераль законда билгеләнгән эш вакыты озынлыгы, ял һәм бәйрәм көннәре, ел саен түләүле отпуск гарантияләнә.

6. Дәүләт балигъ булмаганнарның, инвалидларның, социаль яклауга мохтаж һәм эш эзләүдә кыенлыктар кичерүче бүтән гражданның хезмәт хокукларын гамәлгә ашыру өчен шартлар булдыра, законда каралган очрактарда аларны уку туны һәм аларның яңа квалификация алуларын оештыра.

51 статья

Татарстан Республикасы кулланучы мәнфәгатьләрен яклай һәм аның хокукларын яклау буенча иҗтимагый эшчәнлекне хуплай. Кулланучылар товар житештерүчеләрнең, хезмәт күрсәтүчеләрнең китергән зыянын законда билгеләнгән тәртиптә түләттерергә хокуклы.

52 статья

1. Татарстан Республикасында һәркем, сәламәтлек саклауның дәүләт һәм бүтән учреждениеләре законда билгеләнгән тәртиптә күрсәтә торган медицина ярдәмен дә кертеп, сәламәтлеген саклауга хокуклы.

2. Дәүләт гражданның сәламәтлеген ныгытуга, физик культураны һәм спортны үстерүгә ярдәм итә торган эшчәнлекне хуплай.

53 статья

1. Татарстан Республикасында һәркем уңайлы әйләнә-тирә мохиткә, аның торышы турында дәрәс мәгълүматка һәм экологик хокук бозу аркасында сәламәтлегенә яисә мөлкәтенә китерелгән зыянын түләттерергә хокуклы.

2. Дәүләт экологик иминлекне һәм табигатьтән нәтиҗәле файдалануны тәэмин итә, әйләнә-тирә мохитне саклап калу һәм савыктыру чараларын күрә, экология һәм санитария-эпидемиология иминлеген тәэмин итүгә булыша торган эшчәнлекне хуплай.

54 статья

1. Һәркемгә яше буенча, авырган, гарипләнгән, туендыручысын югалткан очракта, балаларны тәрбияләү өчен һәм законда билгеләнгән башка очрактарда социаль тәэминат гарантияләнә.

2. Дәүләт пенсияләре һәм социаль пособиеләр закон белән билгеләнә.

3. Ирекле социаль иминләштерү, социаль тәминатның өстәмә рәвешләрен булдыру һәм хәйрия эшчәнлегә хуплана.

55 статья

1. Һәркем торака хокуклы. Беркем дә торагыннан нигезсез рәвештә мәхрүм ителә алмый.

2. Дәүләт хакимияте органнары һәм жирле үзидарә органнары торака төзелешен хуплыйлар, торака хокукны гамәлгә ашыру өчен шартлар тудыралар.

56 статья

1. Татарстан Республикасында һәркем белем алуға хокуклы.

2. Татарстан Республикасында дәүләт яисә муниципаль мәгариф учреждениеләрендә һәм предприятиеләрдә мәктәпкәчә, төп гомуми, башлангыч һәм урта һөнәр белеме алу мөмкинлегә һәм аның түләүсезлегә, шулай ук Татарстан Республикасының дәүләт телләрендә белем алу гарантияләнгән.

3. Татарстан Республикасында һәркем конкурс нигезендә дәүләт яисә муниципаль мәгариф учреждениесендә һәм предприятиедә түләүсез югары белем алырга хокуклы.

4. Төп гомуми белем мәжбүри. Ата-аналар яисә аларны алыштыручы затлар балаларының төп гомуми белем алуын тәмин итәләр.

57 статья

1. Татарстан Республикасында һәркемгә ижатның әдәби, сәнгати, фәнни, техник һәм башка төрләре, укыту иреге гарантияләнгән.

2. Авторларның, уйлап табучыларның һәм рационализаторларның хокуклары закон белән саклана.

3. Һәркем мәдәни тормышта катнашырга һәм мәдәният учреждениеләреннән, мәдәни хезинәләрдән файдаланырга хокуклы.

4. Һәркем тарихи һәм мәдәни мирасны саклау турында кайгыртырга, тарихи һәм мәдәни ядкарьләргә сакларга бурычлы.

5. Татарстан Республикасы интеллектуаль һәм сәнгать мирасын саклап калуны һәм яклауны, татар халкының мәдәниятен, Татарстан Республикасы территориясендә яшәүче башка халыклар вәкилләренең милли мәдәниятләрен саклап калуны һәм үстерүне тәмин итә.

58 статья

1. Татарстан Республикасы Конституциясендә төп хокукларны һәм ирекләрне санап чыгу кешенең һәм гражданның гомумтанылган башка

хокукларын һәм ирекләрен кире кагу һәм киметү буларак аңлатылмаска тиеш.

2. Татарстан Республикасында кеше һәм гражданның хокукларын һәм ирекләрен юкка чыгара яисә киметә торган законнар чыгарылмаска тиеш.

59 статья

Кеше һәм граждан хокукларын һәм ирекләрен гамәлгә ашыру башка затларның хокукларын һәм ирекләрен бозмаска, дәүләт һәм жәмәгать иминлегенә, жәмәгать тәртибенә, халыкның сәламәтлегенә һәм әхлагына зыян китермәскә тиеш.

60 статья

Татарстан Республикасында һәркем Татарстан Республикасы Конституциясен һәм Татарстан Республикасы законнарын, Россия Федерациясе Конституциясен һәм федераль законнарны үтәргә тиеш.

61 статья

1. Һәркем законда билгеләнгән күләмнәрдә һәм тәртиптә салымнар һәм жыемнар түләргә тиеш.

2. Яңа салымнар билгели торган яисә салым түләүчеләрнең хәлен начарайта торган законнар кире көчкә ия булмый.

62 статья

Һәркем табигатьне һәм әйләнә-тирә мохитне сакларга, табигый байлыklarга сакчыл мөнәсәбәттә булырга тиеш.

63 статья

1. Татарстан Республикасында гражданның федераль закон нигезендә хәрби хезмәт үтәргә тиеш.

2. Альтернатив граждан хезмәтен үтү тәртибе федераль закон нигезендә билгеләнә.

64 статья

1. Татарстан Республикасында һәркемнең бурычы – Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы дәүләт символларын ихтирам итү.

2. Татарстан Республикасының дәүләт символларына карата ачыктан-ачык ихтирамсызлык күрсәтү законда каралган жаваплылыкка китерә.

III КИСӘК. АДМИНИСТРАТИВ-ТЕРРИТОРИАЛЬ КОРЫЛЫШ

65 статья

1. Татарстан Республикасы территориясе республиканың административ-территориаль берәмлекләре буларак районнарны һәм республика әһәмиятендәге шәһәрләрне үз эченә ала. Республика әһәмиятендәге шәһәр территориясе районнардан торырга мөмкин.

2. Татарстан Республикасын түбәндәге административ-территориаль берәмлекләр тәшкил итә:

районнар – Азнакай, Аксубай, Актаныш, Алабуга, Алексеевск, Апас, Арча, Әгерже, Әлки, Әлмәт, Әтнә, Балтач, Балык Бистәсе, Баулы, Биектау, Бөгелмә, Буа, Зәй, Зеленодольск, Кайбыч, Кама Тамагы, Кукмара, Лаеш, Лениногорск, Мамадыш, Менделеевск, Минзәлә, Мөслим, Нурлат, Питрәч, Саба, Сарман, Спас, Тәтеш, Теләче, Тукай, Түбән Кама, Чирмешән, Чистай, Чүпрәле, Югары Ослан, Ютазы, Яңа Чишмә;

республика әһәмиятендәге шәһәрләр – Азнакай, Алабуга, Әлмәт, Баулы, Бөгелмә, Буа, Зәй, Зеленодольск, Казан, Лениногорск, Нурлат, Түбән Кама, Чаллы, Чистай.

3. Үз көчен югалтты.

66 статья

Татарстан Республикасының административ-территориаль корылышы һәм аны үзгәртү тәртибе Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

IV КИСӘК. ДӘҮЛӘТ ХАКИМИЯТЕН ОЕШТЫРУ

1 БҮЛЕК. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ДӘҮЛӘТ СОВЕТЫ

67 статья

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы – Татарстан Республикасы парламенты – Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең даими эшләүче иң югары вәкиллекле, закон чыгару органы.

68 статья

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы биш елга сайлана.

69 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы 100 депутаттан тора.

2. Татарстан Республикасында 21 яшькә житкән граждан Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутаты булып сайланырга мөмкин.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларын сайлаулар тәртибе Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

70 статья

1. Дәүләт Советы депутаты, әлеге статьяның икенче өлешендә билгеләнгән очрактан тыш, депутат эшчәнлеген төп эшчәнлекләреннән аерылмыйча башкаралар.

2. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының профессиональ даими нигездә эшләүче депутаты саны Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутаты үз вәкаләтләре чоры дәвамында, әгәр федераль законда башкасы каралмаган булса, Россия Федерациясе Федераль Собрание Дәүләт Думасы депутаты, Россия Федерациясе Федераль Собрание Федерация Советы әгъзасы, дәүләт хакимиятенең бүтән вәкиллеке органнары депутаты, судья була алмый, Россия Федерациясенең бүтән дәүләт вазыйфаларын, федераль дәүләт хезмәтенең дәүләт вазыйфаларын, Татарстан Республикасының бүтән дәүләт вазыйфаларын яисә Татарстан Республикасы дәүләт хезмәтенең дәүләт вазыйфаларын били алмый, шулай ук сайланулы муниципаль вазыйфаларны һәм муниципаль хезмәтнең муниципаль вазыйфаларын били алмый.

4. Профессиональ даими нигездә эшләүче Дәүләт Советы депутаты, мөгаллимлек, фәнни һәм башка ижәт эшчәнлегеннән гайре, әгәр Россия Федерациясе законнарында башкасы каралмаган булса, бүтән түләүле эшчәнлек белән шөгыльләнә алмый.

5. Дәүләт Советы депутаты үз статусыннан депутат вәкаләтләрен гамәлгә ашыруга бәйле булмаган эшчәнлек өчен файдаланырга хокуксыз.

6. Дәүләт Советы депутаты сайлаучылары алдында җаваплы һәм алар алдында хисап тота. Сайлаучыларның ышанычын акламаган Дәүләт Советы депутаты законда билгеләнгән тәртиптә алар тарафыннан чакыртып алынырга мөмкин.

71 статья

1. Дәүләт Советы депутаты федераль закон нигезендә үз вәкаләтләренең бөтен чоры дәвамында кагылгысызлыкка ия.

2. Дәүләт Советы депутатын кагылгысызлыктан мәхрүм итү турындагы мәсьәлә федераль закон нигезендә хәл ителә.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутаты статусы һәм аның эшчәнлегенә гарантияләре федераль закон һәм Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

72 статья

Дәүләт Советы депутаты Дәүләт Советы утырышларында Татарстан

Республикасы Президентына, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисенә, Премьер-министрга, министрларга, Дәүләт Советы тарафыннан төзелә яисә сайлана торган башка органнарның (судлардан тыш) житәкчеләренә таләп белән мөрәжәгать итәргә хокуклы. Үзенә таләп жибәрелгән орган яисә вазыйфаи зат законда билгеләнгән тәртиптә һәм вакытларда телдән яисә Дәүләт Советы депутаты таләбе буенча язмача җавап бирергә тиеш.

73 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы беренче утырышка Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән икесе сайланганнан соң утыз көннән дә соңга калмыйча чакырыла. Татарстан Республикасы Президенты шушы вакыт эчендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советын беренче утырышка үз инициативасы белән чакырырга мөмкин.

2. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының сайлаулардан соңгы беренче утырышын иң өлкән яшьтәге Дәүләт Советы депутаты ача һәм Дәүләт Советы Рәисе сайланганчыга кадәр алып бара.

74 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы эшенең төп рәвешә Дәүләт Советы карамагына кертелгән мәсьәләләренә хәл итә торган сессияләрдән гыйбарәт.

2. Әгәр Татарстан Республикасы Дәүләт Советы утырышында Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән икесе катнашса, бу утырыш тулы хокуклы була.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы эшен тәэмин итү өчен Дәүләт Советы Президиумы сайлана һәм комитетлары төзелә.

4. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының эшчәнлек тәртибе Татарстан Республикасы Конституциясе, федераль законнар, Татарстан Республикасы законнары һәм Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Регламенты белән билгеләнә.

75 статья

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы карамагына түбәндәгеләр керә:

1) Татарстан Республикасы Конституциясен кабул итү, аңа үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү;

2) Татарстан Республикасы карамагындагы мәсьәләләренә һәм Россия Федерациясе һәм аның субъектларының уртақ карамагындагы мәсьәләләренә Татарстан Республикасы вәкаләтләре чикләрендә закон чыгарып җайга салу;

3) Татарстан Республикасы законнарына аңлатма бирү;

- 4) Татарстан Республикасының эчке сәясәттен һәм тышкы эшчәнлек юнәлешләрен билгеләүдә катнашу;
- 5) Татарстан Республикасы бюджетын һәм аның үтәлеше турындагы хисапны раслау, Татарстан Республикасының берләштерелгән бюджеты проектына карау;
- 6) Татарстан Республикасының социаль-иқтисадый үсеш программаларын раслау;
- 7) Татарстан Республикасы салымнарын һәм жыйнама нарын федераль законнар нигезендә билгеләү;
- 8) Татарстан Республикасының бюджеттан тыш һәм валюта фондларын төзү тәртибен һәм аларның эшчәнлек тәртибен билгеләү, әлеге фондларның акчаларын тоту турындагы хисапларны раслау;
- 9) Татарстан Республикасы милкенә идарә итүнең һәм аның белән эш итүнең тәртибен билгеләү;
- 10) республика дөүләт хакимияте органнарын оештыру тәртибен һәм аларның эшчәнлек тәртибен билгеләү;
- 11) Татарстан Республикасы Дөүләт Советы депутатлары арасынан Татарстан Республикасы Дөүләт Советы Рәисен, Рәис урынбасарларын һәм Татарстан Республикасы Дөүләт Советы Секретарен сайлап кую;
- 12) Татарстан Республикасы Дөүләт Советы депутатлары арасынан Дөүләт Советы Президиумын сайлау, Дөүләт Советы комитетларын төзү һәм сайлау;
- 13) Татарстан Республикасы дөүләт хакимиятенә башкарма органнары системасын билгеләү;
- 14) Татарстан Республикасы референдумын билгеләү;
- 15) Татарстан Республикасы Дөүләт Советына сайлауларны билгеләү;
- 16) Татарстан Республикасы Президентын сайлауларны билгеләү;
- 16¹) үз көчен югалтты;
- 17) Татарстан Республикасы Президентына ышанычсызлык белдерү турында Татарстан Республикасы Конституциясе нигезендә карар кабул итү;
- 18) Татарстан Республикасы Президенты тәкъдиме буенча Премьер-министр кандидатурасын раслау; Татарстан Республикасы Президентының Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасарларын билгеләп кую турындагы, Татарстан Республикасы министрлыкларын һәм дөүләт комитетларын төзү һәм бетерү турындагы тәкъдимнән килештерү;
- 19) Татарстан Республикасы Премьер-министрына һәм аның урынбасарларына ышанычсызлык белдерү;
- 20) жирле үзидарә органнарына сайлауларны уздыру тәртибен федераль законда билгеләнгән вәкаләтләр чикләрендә билгеләү;
- 21) Татарстан Республикасы Конституция суды судьяларын сайлау; Татарстан Республикасы Конституция суды судьялары тәкъдиме буенча Татарстан Республикасы Конституция суды Рәисен һәм Рәис урынбасарын билгеләп кую;
- 22) Татарстан Республикасының жәмәгәт судьяларын сайлау;

22¹) Татарстан Республикасы законы нигезендә Татарстан Республикасы Президенты тәкъдиме буенча Татарстан Республикасы Дәүләт Киңәшчесен билгеләп кую;

23) Татарстан Республикасында Кеше хокуклары буенча вәкаләтле вәкилле сайлау;

24) Татарстан Республикасы Үзәк сайлау комиссиясе әгъзаларының яртысын билгеләп кую;

25) Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларын сайлаулар буенча сайлау округларын төзү схемасын раслау;

26) Татарстан Республикасының административ-территориаль корылышын һәм аны үзгәртү тәртибен билгеләү;

27) Татарстан Республикасы чикләрен үзгәртүгә бәйле мәсьәләләрне хәл итү;

28) Татарстан Республикасы Прокуроры урынына кандидатураны килештерү;

29) Татарстан Республикасы судьяларының квалификация коллегиясенә закон нигезендә жәмәгәтчелек вәкилләрен билгеләп кую;

30) Татарстан Республикасының дәүләт бүләкләрен гамәлгә кую, Татарстан Республикасының мактаулы исемнәрен билгеләү;

31) эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында шартнамә проектын хуплау;

32) Россия Федерациясе Конституциясендә, Татарстан Республикасы Конституциясендә, федераль законнарда һәм Татарстан Республикасы законнарында билгеләнгән башка вәкаләтләрне гамәлгә ашыру.

76 статья

1. Закон чыгару инициативасы хокукына Татарстан Республикасы Президенты, Дәүләт Советы депутатлары, Дәүләт Советы Президиумы һәм комитетлары, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы Дәүләт Киңәшчесе, Татарстан Республикасы Прокуроры, жирле үзидарәнең вәкиллекле органнары ия. Шулай ук Татарстан Республикасы Конституция суды, Татарстан Республикасы Үзәк сайлау комиссиясе, Татарстан Республикасында Кеше хокуклары буенча вәкаләтле вәкил дә үз карамакларындагы мәсьәләләр буенча закон чыгару инициативасы хокукына ия.

2. Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр кертү буенча закон чыгару инициативасына Татарстан Республикасы Президенты, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән бере, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Президиумы, Татарстан Республикасы Конституция суды ия.

3. Салымнар кертү яисә юкка чыгару, аларның Татарстан Республикасы бюджетына күчерелә торган өлешен түләүдән азат итү турындагы, дәүләт заемнарын чыгару турындагы, дәүләтнең финанс йөкләмәләрен үзгәртү турындагы закон проектлары, Татарстан Республикасы бюджеты акчалары

исәбеннән түләнгән торган чыгымнарны күздә тотучы башка закон проектлары Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан Татарстан Республикасы Президенты тәкъдиме буенча йә аның бәяләмәсе булганда карала. Татарстан Республикасы Президентының күрсәтелгән бәяләмәсе закон проекты алган көннән соң утыз көн эчендә тапшырыла.

77 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы законнар һәм карарлар кабул итә.

2. Татарстан Республикасы законнары, әгәр әлеге Конституциядә башкасы каралмаган булса, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан күпчелек тавыш белән кабул ителә.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы карарлары, әгәр әлеге Конституциядә башкасы каралмаган булса, Дәүләт Советының сайланган депутатлары саныннан күпчелек тавыш белән кабул ителә.

78 статья

Татарстан Республикасы законнары проектлары һәм республика дәүләт тормышының башка аеруча мөһим мәсьәләләре Дәүләт Советы карары белән Татарстан Республикасы халкына фикер алышу өчен чыгарылырга мөмкин.

79 статья

1. Дәүләт Советы кабул иткән Татарстан Республикасы законы үндүрт календарь көн эчендә Татарстан Республикасы Президентына жиберелә.

2. Татарстан Республикасы Президенты Татарстан Республикасы законына имза сала һәм аны халыкка житкерә йә күрсәтелгән законны аның керү мизгеленнән алып үндүрт календарь көн эчендә кире кага.

3. Татарстан Республикасы законы Татарстан Республикасы Президенты тарафыннан кире кагылган очракта, күрсәтелгән закон элек кабул ителгән редакциясендә Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән икесенең күпчелек тавышы белән хупланырга мөмкин.

4. Элек кабул ителгән редакциясендә хупланган Татарстан Республикасы законы Татарстан Республикасы Президенты тарафыннан кабат кире кагыла алмый, жиде көн эчендә аңа имза салынырга һәм ул халыкка житкерелергә тиеш.

80 статья

1. Татарстан Республикасы законнары татар һәм рус телләрендә кабул ителә һәм бастырып чыгарыла.

2. Законнарның татар һәм рус телләрендәге текстлары тәңгәлләштерү уза.

81 статья

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Татарстан Республикасы Конституциясе һәм законнары билгеләгән чикләрдә һәм рәвешләрдә Татарстан Республикасы законнарының үтәлешен һәм башкарылуын, Татарстан Республикасы бюджеты үтәлешен, Татарстан Республикасы милке белән эш итүнең билгеләнгән тәртибе үтәлешен тикшереп тора.

82 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Дәүләт Советына житәкчелек итә һәм аның утырышларында рәислек итә, Дәүләт Советы эшен оештыра, Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең башка органнары һәм жирле үзидарә органнары, дәүләт хакимиятенең федераль органнары, башка дәүләтләрнең парламентлары, жәмәгать берләшмәләре белән мөнәсәбәтләрдә Дәүләт Советы исемнән эш йөртә, Татарстан Республикасы Конституциясендә, законнарында һәм Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Регламентында каралган башка вәкаләтләрне тормышка ашыра.

2. Дәүләт Советы Рәисе урынбасарлары Дәүләт Советы Рәисе тапшырган вәкаләтләр буенча аның аерым вазыйфаларын үтиләр һәм, Рәис булмаган яисә ул үз вазыйфаларын башкара алмаган очракта, аны алыштыралар.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Секретаре Дәүләт Советы Аппаратына житәкчелек итә.

83 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Президиумы Дәүләт Советы эшен оештыруны тәэмин итә. Президиум Дәүләт Советы алдында хисап тотта.

2. Дәүләт Советы Президиумы составына Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе, Рәис урынбасарлары, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Секретаре һәм Дәүләт Советы сайлап куйган Дәүләт Советы депутатлары керә.

3. Дәүләт Советы Президиумына Дәүләт Советы Рәисе житәкчелек итә.

4. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Президиумы карарлар кабул итә.

84 статья

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Президиумы:

- 1) Дәүләт Советы сессияләрен чакыра һәм аның утырышларын эзерләүне оештыра;
- 2) Дәүләт Советы төзегән комитетларның һәм комиссияләрнең эшчәнлеген координацияли;
- 3) Дәүләт Советы депутатларына вәкаләтләрен башкарырга ярдәм итә һәм аларны кирәкле мәгълүмат белән тәмин итә;
- 4) Татарстан Республикасы законнары проектлары һәм республика дәүләт тормышының башка аеруча мөһим мәсьәләләре буенча халыкның фикер алышуын эзерләүне һәм уздыруны оештыра;
- 5) Дәүләт Советы карарларын һәм Дәүләт Советы Президиумы карарларын бастырып чыгара;
- 6) Дәүләт Советы эшен оештыруның башка мәсьәләләрен хәл итә.

85 статья

Дәүләт Советының вәкаләтләре чоры тәмамлангач, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Президиумы Татарстан Республикасы Дәүләт Советының сайлаулардан соңгы беренче утырышын чакыруны һәм эзерләүне оештыра.

86 статья

1. Закон проектлары эшен алып бару, Дәүләт Советы карамагындагы мәсьәләләрне алдан карау һәм эзерләү өчен Дәүләт Советы депутатлар составында комитетлар төзи.
2. Дәүләт Советы комитетларын төзү, оештыру, аларның эшчәнлеген тәртібе һәм компетенциясе закон белән билгеләнә.
3. Дәүләт Советы, кирәк булганда, парламент тикшерүләре уздыра, ревизия комиссияләре һәм башка комиссияләр төзи.

87 статья

Татарстан Республикасы бюджеты үтәләшенә дәүләт контролен гамәлгә ашыру өчен Дәүләт Советы Татарстан Республикасы Хисап палатасын төзи, аның составы, эшчәнлек тәртібе һәм вәкаләтләре закон белән билгеләнә.

88 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының вәкаләтләре түбәндәге очракларда вакытыннан алда туктатылырга мөмкин:
  - 1) Дәүләт Советы үз-үзен таркату турында карар кабул иткәндә;
  - 2) Татарстан Республикасы Президенты Дәүләт Советын закон нигезендә таркатканда;
  - 3) федераль законда каралган башка очракларда.

2. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының үз-үзен таркату турындагы карары Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән бере инициативасы буенча Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан өчтән икесе тавышы белән кабул ителә.

3. Үз-үзен таркату турында карар кабул иткәндә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы бер үк вакытта Дәүләт Советына чираттан тыш сайлаулар билгели, сайлаулар Татарстан Республикасы Дәүләт Советының үз-үзен таркату турындагы карары үз көченә кәргән көннән 120 көннән дә соңга калмыйча уздырыла.

4. Дәүләт Советы тарафыннан Россия Федерациясе Конституциясенә, Татарстан Республикасы Конституциясенә, федераль законнарға, «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсенә каршы килүче Татарстан Республикасы законы, башка норматив хокукый акт кабул ителгән очракта, әгәр андый каршылыклар суд карары белән билгеләнгән булса, ә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы суд карары үз көченә кәргән көннән соң алты ай эчендә аларны юкка чыгармаган булса, Татарстан Республикасы Президенты Татарстан Республикасы Дәүләт Советының вәкаләтләрен вакытыннан алда туктату турында карар кабул итәргә хокуклы.

5. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының вәкаләтләре вакытыннан алда туктатылганда, Татарстан Республикасы Президенты бер үк вакытта Дәүләт Советына чираттан тыш сайлаулар билгели, сайлаулар Татарстан Республикасы Дәүләт Советының вәкаләтләрен вакытыннан алда туктату турындагы карар үз көченә кәргән көннән 120 көннән дә соңга калмыйча уздырыла.

2 БҮЛЕК. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТЫ

89 статья

Татарстан Республикасы Президенты – Татарстан Республикасының дәүләт башлыгы, иң югары вазыйфаи заты.

90 статья

Татарстан Республикасы Президенты Татарстан Республикасында кеше һәм граждандар хокукларын һәм ирекләрен яклауның, Татарстан Республикасы Конституциясе һәм законнары, шулай ук Татарстан Республикасының халыкара килешүләре, «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсе һәм Татарстан Республикасы белән

Россия Федерациясе субъектлары шартнамәләре үтәлешенәң гаранты булып тора.

91 статья

1. Утыздан яшьрәк булмаган, сайлау хокукына ия һәм Татарстан Республикасының дәүләт телләрен белүче Татарстан Республикасындагы граждан Татарстан Республикасы Президенты булып сайлана ала.

2. Татарстан Республикасы Президенты гомуми тигез һәм турыдан-туры сайлау хокукы нигезендә яшерен тавыш биреп сайлана.

3. Татарстан Республикасы Президенты биш елга сайлана.

4. Татарстан Республикасы Президентын сайлаулар тәртибе Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

5. Бер үк зат рәттән ике чордан артыгракка Татарстан Республикасы Президенты булып сайлана алмый.

91¹ статья

Үз көчен югалтты.

92 статья

Татарстан Республикасы Президенты бер үк вакытта Россия Федерациясе Федераль Собраниеенең Дәүләт Думасы депутаты, Россия Федерациясе Федераль Собраниеенең Федерация Советы әгъзасы, судья була алмый, Россия Федерациясенең башка дәүләт вазыйфаларын, федераль дәүләт хезмәтенең дәүләт вазыйфаларын, Татарстан Республикасының башка дәүләт вазыйфаларын яисә Татарстан Республикасы дәүләт хезмәтенең вазыйфаи урыннарын, шулай ук муниципаль хезмәтнең сайланулы муниципаль вазыйфаларын һәм муниципаль вазыйфаларын били алмый, әгәр Россия Федерациясе законнарында бүтәне каралмаган булса, мөгаллимлек, фәнни һәм бүтән ижат эшчәнлегеннән гайре, башка түләүле эшчәнлек белән шөгыйльләнгән алмый.

93 статья

1. Татарстан Республикасы Президенты Татарстан Республикасы Президентын сайлаулар нәтижәләре турында рәсми белдерелгән көннән бер айдан да соңга калмыйча үз вазыйфасына керешә.

1¹. Үз көчен югалтты.

2. Татарстан Республикасы Президенты үз вәкаләтләрен үтәүгә ант итү мизгеленнән керешә һәм аларны үтәүне, үз вазыйфасында булу чоры тәмамлангач, яңа сайланган Татарстан Республикасы Президенты ант иткән мизгелдән туктата.

2¹. Үз көчен югалтты.

3. Татарстан Республикасы Президенты үз вазыйфасына керешкәндә Татарстан Республикасы халкына һәм Конституциясенә тугрылыклы булырга ант итә. Татарстан Республикасы Президентының вазыйфасына керешкәндәге антының тексты Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан раслана.

4. Ант тантаналы шартларда Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатлары, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты әгъзалары, Татарстан Республикасы Конституция суды судьялары һәм чакырылган башка затлар барында ике дәүләт телендә бирелә.

5. Татарстан Республикасы Президентының Татарстан Республикасы Президенты Штандарты (флагы) Татарстан Республикасында президентлык хакимияте символы була.

94 статья

1. Татарстан Республикасы Президенты:

1) Татарстан Республикасы гражданның хокукларын һәм ирекләрен, Татарстан Республикасы суверенитетын, жәмәгать иминлеген һәм республиканың территориаль бөтенлеген, аның территориясендә законлылыкны һәм хокук тәртибен тәмин итә;

2) Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенә башкарма органнары системасына житәкчелек итә һәм аларның Татарстан Республикасы Дәүләт Советы белән үзара хезмәттәшлеген тәмин итә, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты эшчәнлегенә житәкчелек итә, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының отставкасы турында карар кабул итә;

3) Татарстан Республикасының эчке сәясәтен һәм тышкы эшчәнлек юнәлешләрен билгели;

4) Татарстан Республикасы Дәүләт Советына карау һәм раслау өчен ел саен Татарстан Республикасы бюджеты турындагы һәм аның үтәлеше турындагы законнарның проектларын тәкъдим итә, Татарстан Республикасы Дәүләт Советына ел саен Татарстан Республикасының берләштерелгән бюджеты проектын тәкъдим итә;

5) Татарстан Республикасы Дәүләт Советына Татарстан Республикасының социаль-иқтисадый үсеше программаларын, шулай ук аларның үтәлеше турындагы хисапларны тәкъдим итә;

6) республиканың эчке һәм тышкы хәле турындагы еллык юллама белән Татарстан Республикасы Дәүләт Советына мөрәжәгать итә, республика тормышының мөһим мәсьәләләре турында Дәүләт Советына мәгълүмат бирә;

7) Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетын төзи, Татарстан Республикасы Дәүләт Советына Татарстан Республикасы Премьер-министры кандидатурасын раслау турында тәкъдимнәр кертә, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы белән килешү буенча Премьер-министр урынбасарларын билгеләп куя, Татарстан Республикасы министрларын, дәүләт комитетларын раисләрен, башкарма хакимиятнең бүтән органнарының Татарстан

Республикасы Министрлар Кабинеты эгъзалары булып торучы житәкчеләрен билгеләп куя. Татарстан Республикасы Премьер-министрын һәм Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты эгъзаларын вазыйфаларыннан азат итә. Татарстан Республикасы Дәүләт Советына Татарстан Республикасы министрлыкларын һәм дәүләт комитетларын төзү һәм бетерү турында тәкъдимнәр кертә;

8) Татарстан Республикасы территориясендә дәүләт хакимиятенә башкарма органнары системасын закон нигезендә төзи;

9) Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенә башкарма органнары структурасын билгели;

9¹⁾ Татарстан Республикасы Дәүләт Советына Татарстан Республикасы Дәүләт Киңәшчесе вазыйфасына кандидатура тәкъдим итә;

10) Татарстан Республикасында Кеше хокуклары буенча вәкаләтле вәкил урынына кандидатураны Татарстан Республикасы Дәүләт Советына тәкъдим итә;

11) Татарстан Республикасы Үзәк сайлау комиссиясе эгъзаларының яртысын билгеләп куя;

12) Татарстан Республикасы Прокуроры урынына кандидатура килештерә;

13) дәүләт хакимиятенә федераль органнары, Россия Федерациясе субъектларының дәүләт хакимияте органнары, жирле үзидарә органнары белән мөнәсәбәтләрдә һәм халыкара, тышкы икътисадый багланьшларны гамәлгә ашырганда Татарстан Республикасы исеменнән эш йөртә; бу чакта Татарстан Республикасы исеменнән шартнамәләргә һәм килешүләргә имза сала; Россия Федерациясендә, аның субъектларында, чит дәүләтләр субъектларында һәм административ-территориаль берәмлекләрендә, шулай ук чит дәүләтләрдә һәм халыкара оешмаларда Татарстан Республикасы вәкилләрен билгеләп куя һәм чакыртып ала;

14) Татарстан Республикасы гражданлыгы мәсьәләләрен закон нигезендә хәл итә;

15) Татарстан Республикасы законнарына имза сала йә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы кабул иткән законнарны кире кага. Законны кире каккан очракта Президент аны, ризасызлыклары белән бергә, Татарстан Республикасы Дәүләт Советына кабат карау өчен кире кайтара. Әгәр Президент ундүрт көн эчендә законны кабат карауга кайтармаса, ул законга имза салырга тиеш. Имза салынган законнар Президент тарафыннан халыкка игълан ителә;

16) Россия Федерациясе Конституциясенә, Татарстан Республикасы Конституциясенә һәм законнарына, федераль законнарга, Татарстан Республикасы Президенты указларына каршы килгән очракта, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты карарларын һәм күрсәтмәләрен юкка чыгара;

17) Татарстан Республикасының дәүләт бүләкләре белән бүләкли;

18) Татарстан Республикасы премияләрен гамәлгә куя һәм аларны тапшыра;

19) Татарстан Республикасында ярлыкау мәсьәләләрен карау комиссиясен төзи һәм хөкем ителгән яисә суд белән билгеләнгән җәзаны узган һәм хөкем ителүе юкка чыгарылмаган затка карата ярлыкау акты куллануның максатка ярашлыгы турында Россия Федерациясе Президентына тәкъдим кертә;

20) Татарстан Республикасы Дәүләт Советының чираттан тыш утырышын чакыруны таләп итәргә, шулай ук яңа сайланган Татарстан Республикасы Дәүләт Советын шуның өчен билгеләнгән чор эчендә беренче утырышка чакырырга хокуклы;

21) Татарстан Республикасы Дәүләт Советы һәм аның Президиумы эшендә катнашырга хокуклы;

22) Татарстан Республикасы башкарма хакимияте органнарының Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенә башка органнары белән эшчәнлеген координацияләүне тәмин итә һәм Россия Федерациясе законнары нигезендә Татарстан Республикасы башкарма хакимияте органнарының федераль башкарма хакимият органнары һәм аларның территориаль органнары, җирле үзидарә органнары һәм җәмәгать берләшмәләре белән хезмәттәшлеген оештыра;

23) Татарстан Республикасында президентлык хакимияте символы турындагы нигезләмәне раслый;

24) Татарстан Республикасы Конституциясе һәм законнары, федераль законнар белән үзенә йөкләнгән, шулай ук Татарстан Республикасының халыкара һәм тышкы икътисадый йөкләмәләреннән килеп чыга торган башка вәкаләтләрне гамәлгә ашыра.

2. Татарстан Республикасы Президенты үз функцияләрен гамәлгә ашыру өчен Президент Аппараты төзи.

95 статья

Татарстан Республикасы Президенты Россия Федерациясе Конституциясе, Татарстан Республикасы Конституциясе, «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсе, федераль законнар, Татарстан Республикасы законнары, Россия Федерациясе Президенты норматив актлары, Россия Федерациясе Хөкүмәте карарлары нигезендә һәм аларны үтәү йөзеннән Татарстан Республикасының бөтен территориясендә үтәлеше мәҗбүри булган указлар һәм күрсәтмәләр чыгара.

96 статья

Татарстан Республикасы Президентының намусы һәм абруе закон белән саклана.

97 статья

1. Татарстан Республикасы Президентының вәкаләтләре түбәндәге очрақларда вакытыннан алда туктатыла:

- 1) үз теләге белән отставкага киткәндә;
- 2) Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан үзенә ышанычсызлык белдерүгә бәйле рәвештә Россия Федерациясе Президенты тарафыннан үз вазыйфасыннан читләштерелгәндә;
- 3) федераль законда каралган башка очрақларда.

2. Татарстан Республикасы Президентының вәкаләтләрен вакытыннан алда туктату турындагы карар, федераль законда билгеләнгән очрақлардан гайре, Россия Федерациясе Президенты тәкъдиме буенча Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан кабул ителә.

3. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Татарстан Республикасы Президентына түбәндәге очрақларда ышанычсызлык белдерергә хокуклы:

ул Россия Федерациясе Конституциясенә, Татарстан Республикасы Конституциясенә, федераль законнарга, Татарстан Республикасы законнарына, «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсенә каршы килә торган актлар чыгарганда, әгәр мондый каршылыклар суд карары белән билгеләнгән булса һәм Татарстан Республикасы Президенты суд карары үз көченә керткән көннән соң бер ай эчендә әлеге каршылыкларны бетермәсә;

Россия Федерациясе Конституциясен, Татарстан Республикасы Конституциясен, федераль законнары, Татарстан Республикасы законнарын, «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Шартнамәсен башкача тупас бозу тиешле суд тарафыннан билгеләнгәндә, әгәр бу гражданның хокукларын һәм ирекләрен массакүләм бозуларга китерсә;

Татарстан Республикасы Президенты үз вазыйфаларын тиешенчә үтәмәгәндә.

4. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының Татарстан Республикасы Президентына ышанычсызлык белдерүе турындагы карары депутатларның билгеләнгән саныннан кимендә өчтән бере инициативасы буенча депутатларның билгеләнгән саныннан өчтән икесе тавышы белән кабул ителә.

5. Татарстан Республикасы Дәүләт Советының Президентка ышанычсызлык белдерүе турындагы карары Татарстан Республикасы

Президентын үз вазыйфасыннан читләштерү турындагы мәсьәләне хәл итү өчен Россия Федерациясе Президенты каравына жиберелә.

6. Татарстан Республикасы Президенты вәкаләтләре вакытыннан алда туктатылган очракта, Татарстан Республикасы Президенты вазыйфасына кандидатура турындагы тәкъдим федераль законда билгеләнгән тәртиптә карала.

98 статья

1. Татарстан Республикасы Президенты үз вазыйфаларын вакытлыча (авыру сәбәпле яисә чираттагы ялына бәйле рәвештә) үти алмаган очракларда, аларны Татарстан Республикасы Премьер-министры башкара.

2. Татарстан Республикасы Президенты вазыйфаларын башкаручы Татарстан Республикасы Дәүләт Советын таркатырга, Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турында тәкъдимнәр кертергә, референдум үткөрү инициативасы белән чыгарга, шулай ук үз инициативасы белән Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты әгъзаларын вазыйфаларыннан азат итәргә хокуксыз.

3 БҮЛЕК. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛАР КАБИНЕТЫ

99 статья

1. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты – Татарстан Республикасы Хөкүмәте – Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең башкарма һәм күрсәтмә бирү органы.

2. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты компетенциясе, аның эшчәнлек тәртибе, Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең бүтән органнары белән мөнәсәбәтләре Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

100 статья

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетын Премьер-министр, Премьер-министр урынбасарлары, министрлар, дәүләт комитетлары рәисләре һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең бүтән башкарма органнары житәкчеләре тәшкил итә.

101 статья

1. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты Татарстан Республикасы Президенты алдында җаваплы.

2. Яңа оештырылган Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты үз вәкаләтләре чорына билгеләнгән эшчәнлегенең программасын Татарстан Республикасы Дәүләт Советына кертә.

3. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты аерым мәсьәләләр буенча үз эше турында Татарстан Республикасы Дәүләт Советы алдында хисап тотта.

4. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Татарстан Республикасы Премьер-министрына, Премьер-министр урынбасарларына ышанычсызлык белдерергә мөмкин, бу аларның отставкасына китерә. Әлеге мәсьәләләр буенча карарлар Татарстан Республикасы Дәүләт Советының сайланган депутатлары саныннан күпчелек тавыш белән кабул ителә.

102 статья

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты:

1) үз вәкаләтләре чикләрендә кеше һәм гражданның хокукларын һәм ирекләрен гамәлгә ашыру, тәмин итү һәм яклау, милекне һәм жәмәгать тәртибен саклау, жинаятьчелеккә каршы көрәш чараларын күрә;

2) Татарстан Республикасы бюджеты проектын, Татарстан Республикасының социаль-иқтисадый үсеше программалары проектларын әзерли, Татарстан Республикасының берләштерелгән бюджеты проектын төзи;

3) Татарстан Республикасы бюджеты үтәлешен тәмин итә, аның үтәлеше турында хисап һәм Татарстан Республикасының социаль-иқтисадый үсеше программаларының үтәлеше турында хисаплар әзерли, Татарстан Республикасының берләштерелгән бюджеты үтәлеше турында хисап төзи;

4) Татарстан Республикасының комплекслы социаль-иқтисадый үсешен тәмин итү буенча гамәлләр әзерли һәм тормышка ашыра, финанс, мәдәният, мәгариф, фән, сәламәтлек саклау, социаль тәминат, табигатьне саклау һәм экология өлкәсендә бердәм дәүләт сәясәтен үткәрүдә катнаша; дәүләт иминиятен оештыру, исәпкә алуның һәм статистиканың бердәм системасын оештыру, хезмәт өчен түләүнең гомумдәүләт сәясәтен гамәлгә ашыру чараларын күрүдә ярдәм итә;

5) Татарстан Республикасы милке белән Татарстан Республикасы законнары нигезендә, шулай ук Татарстан Республикасы идарәсенә тапшырылган федераль милек белән федераль законнар һәм Россия Федерациясенең башка норматив хокукий актлары нигезендә идарә итә һәм алар белән эш итә;

6) тышкы иқтисадый эшчәнлекне гамәлгә ашыра;

7) кирәк очракта, Министрлар Кабинеты каршында комитетлар, идарәләр һәм башка ведомстволар оештыра;

8) Татарстан Республикасы министрлыклары, дәүләт комитетлары һәм ведомстволары турында нигезләмәләр раслый;

9) жирле үзидарэ органы, жирле үзидарэнең сайланулы яисэ вазыйфаи бүтэн заты тарафыннан Россия Федерациясе Конституциясенэ, Татарстан Республикасы Конституциясенэ, федераль законнарға һәм Россия Федерациясенэң башка норматив хокукый актларына, Татарстан Республикасы законнарына һәм бүтэн норматив хокукый актларына каршы килэ торган хокукый актлар чыгарылган очракта, жирле үзидарэ органына, жирле үзидарэнең сайланулы яисэ урындагы бүтэн затына аларны законнарға яраклаштыруны тэкъдим итэргэ хокуклы, шулай ук судка мөрәжәгать итэргэ хокуклы;

10) үз вәкаләтләренең бер өлешен гамәлгә ашыруны үзара алмашу турында федераль башкарма хакимият органнары белән федераль закон нигезендә килешүләр төзи;

11) федераль законнарда, Татарстан Республикасы Конституциясендә һәм Татарстан Республикасы законнарында, шулай ук федераль башкарма хакимият органнары белән килешүләрдә билгеләнгән бүтэн вәкаләтләрне гамәлгә ашыра.

103 статья

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты Татарстан Республикасы территориясендә Россия Федерациясе Конституциясенэң, Татарстан Республикасы Конституциясенэң, федераль законнарның һәм Россия Федерациясенэң башка норматив хокукый актларының, Татарстан Республикасы законнарының һәм башка норматив хокукый актларының үтәлешен тәмин итэ, карарлар һәм күрсәтмәләр чыгара, аларның үтәлешен тикшерэ. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты карарларын һәм күрсәтмәләрен Татарстан Республикасының бөтен территориясендә үтәү мәжбүри.

104 статья

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты Татарстан Республикасы министрлыкларының, дәүләт комитетларының, Татарстан Республикасы башкарма хакимиятенэң үзенэ буйсынган бүтэн органнарының актларын юкка чыгарырга хокуклы.

105 статья

1. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты Татарстан Республикасы министрлыкларының, дәүләт комитетларының һәм Татарстан Республикасы башкарма хакимиятенэң үзенэ буйсынган бүтэн органнарының эшен берләштерэ һәм аңа юнәлеш бирэ.

2. Татарстан Республикасы министрлыклары, дәүләт комитетлары һәм дәүләт хакимиятенэң бүтэн башкарма органнары идарэнең тиешле тармакларында яисэ тармакара дәрәжэдә дәүләт сәясәтен гамәлгә ашыралар.

4 БҮЛЕК. СУД ХАКИМИЯТЕ. ПРОКУРАТУРА

106 статья

1. Татарстан Республикасында хөкем итү бары тик суд тарафыннан гына гамәлгә ашырыла.
2. Судьялар бәйсез һәм законга гына буйсына.

107 статья

Татарстан Республикасында суд хакимияте Татарстан Республикасы Конституция суды, гомуми юрисдикциядәге федераль судлар, Татарстан Республикасы Арбитраж суды һәм жәмәгать судьялары тарафыннан гамәлгә ашырыла.

108 статья

1. Татарстан Республикасы Конституция судын Татарстан Республикасындагы гражданнар арасыннан сайланучы 25тән дә яшьрәк булмаган, югары юридик белеме, юридик һөнәр буенча кимендә биш ел эш стажы булган алты Конституция суды судьясы тәшкил итә.
2. Конституция суды судьялыгына кандидатларны Татарстан Республикасы Дәүләт Советына тигез санда Татарстан Республикасы Президенты һәм Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе тәкъдим итә.
3. Конституция суды судьялары Татарстан Республикасы Дәүләт Советы каравына Конституция суды Рәисе һәм Конституция суды Рәисе урынбасары урынына кандидатлар буенча тәкъдимнәр кертәләр.
4. Конституция суды компетенциясе, оештыру һәм эшчәнлек тәртибе, судьяларының статусы федераль закон, Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

109 статья

1. Татарстан Республикасы Конституция суды, Татарстан Республикасының конституциячел корылышын, кешенең төп хокукларын һәм ирекләрен яклау, Татарстан Республикасы Конституциясенә Татарстан Республикасының хокукый системасында өстенлеген һәм аның бөтен территориясендә турыдан-туры гамәлдә булуын тәэмин итү максатларында, Татарстан Республикасы Президенты, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы, аның Президиумы һәм комитетлары, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан биштән бере, Татарстан Республикасында Кеше хокуклары буенча вәкаләтле вәкил, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты һәм жирле үзидарә

органнары таләпләре буенча түбәндәгеләрнең конституциячеллеге турындагы эшләрне карый:

- 1) Татарстан Республикасы законнарының;
- 2) Татарстан Республикасы Президенты һәм Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең башка органнары норматив хокукый актларының;
- 3) жирле үзидарә органнары норматив хокукый актларының;
- 4) Татарстан Республикасының халыкара һәм тышкы икътисадый багланышлар турында үз көченә кермәгән килешүләренең.

2. Татарстан Республикасы Конституция суды Татарстан Республикасы Президенты, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы, аның комитетлары, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан биштән бере, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты таләпләре буенча Татарстан Республикасы Конституциясенә аңлатма бирә.

3. Конституция суды түбәндәгеләрнең компетенциясе турындагы бәхәсләрне карый:

- 1) Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасындагы;
- 2) Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары белән жирле үзидарә органнары арасындагы;
- 3) жирле үзидарә органнары арасындагы.

4. Татарстан Республикасы Конституция суды гражданның конституциячел хокуклары һәм ирекләре бозылуга карата шикаятьләре буенча һәм судлар таләпләре буенча Татарстан Республикасы законының яисә аның аерым нигезләмәләренең, Татарстан Республикасы Президенты һәм Министрлар Кабинеты, шулай ук жирле үзидарә органнары норматив хокукый актларының конституциячеллеген тикшерә.

5. Конституциячел түгел дип танылган актлар яисә аларның аерым нигезләмәләре Татарстан Республикасы Конституция суды карары басылып чыккан көннән үз көчен югалта.

6. Татарстан Республикасы Конституция судының үз вәкаләтләре чикләрендә кабул ителгән карары хәлиткеч була, башка суд тарафыннан яңадан карала алмый.

110 статья

Татарстан Республикасы Югары суды, район (шәһәр) судлары һәм хәрби судлар – гомуми юрисдикциядәге федераль судлар.

111 статья

1. Жәмәгать судьялары Татарстан Республикасының гомуми юрисдикциядәге судьялары булалар һәм Россия Федерациясенә бердәм суд системасына керәләр.

2. Жәмәгать судьяларының вәкаләтләре, эшчәнлек тәртибе һәм жәмәгать судьялары вазыйфасына сайлау тәртибе тиешле законнар белән билгеләнә.

112 статья

1. Татарстан Республикасы Арбитраж суды – икътисадый бәхәсләрне һәм арбитраж судлар карый торган башка эшләрне хәл итү юлы белән хөкем итүне гамәлгә ашыручы суд органы.

2. Татарстан Республикасы Арбитраж суды вәкаләтләре, оештыру һәм эшчәнлек тәртибе федераль конституциячел закон белән билгеләнә.

113 статья

Татарстан Республикасында судларда суд эшләре һәм эшләр башкару федераль закон нигезендә алып барыла.

114 статья

1. Татарстан Республикасы Прокуроры үз вазыйфасына, Татарстан Республикасы Президенты һәм Татарстан Республикасы Дәүләт Советы белән килештереп, Россия Федерациясе Генераль прокуроры тарафыннан билгеләнәп куела.

2. Татарстан Республикасы Прокуроры һәм аңа буйсынган прокурорлар Россия Федерациясе Конституциясенә, Татарстан Республикасы Конституциясенә, федераль законнарның, Татарстан Республикасы законнарының үтәлешенә федераль закон нигезендә күзәтчелек итә.

3. Татарстан Республикасы прокуратурасының вәкаләтләре, оештыру һәм эшчәнлек тәртибе федераль закон белән билгеләнә.

115 статья

1. Гражданнарга һәм оешмаларга юридик ярдәмне – адвокатлар коллегиясе, ә законда каралган очракларда бүтән юридик оешмалар һәм аерым гражданнар күрсәтә.

2. Татарстан Республикасында адвокатураны оештыру һәм аның эшчәнлек тәртибе закон белән билгеләнә.

V КИСӘК. ЖИРЛЕ ҮЗИДАРӘ

116 статья

1. Жирле үзидарә, закон нигезендә һәм үзенә жаваплылык алып, жирле әһәмияткә ия мәсьәләләрне халыкның мөстәкыйль хәл итүен, муниципаль милек биләүне, аннан файдалануны һәм аның белән эш итүне тәмин итә.

2. Жирле үзидарә референдум, сайлаулар уздыру юлы белән, турыдан-туры ихтыяр белдерүнең башка рәвешләре аша, жирле үзидарәнең сайланулы һәм башка органнары, жирле үзидарәнең вазыйфаи затлары аша гражданнар тарафыннан гамәлгә ашырыла.

3. Жирле үзидарәнең үз символикасы булырга мөмкин.

117 статья

1. Жирле үзидарә, тарихи һәм башка жирле традицияләрне исәпкә алып, шәһәр, авыл жирлекләрендә һәм башка территорияләрдә гамәлгә ашырыла.

2. Жирле үзидарә органнары структурасы халык тарафыннан мөстәкыйль билгеләнә.

3. Жирле үзидарә гамәлгә ашырыла торган территорияләрнең чикләрен үзгәртү шул территорияләр халкының фикерен исәпкә алып рөхсәт ителә.

118 статья

1. Жирле үзидарә органнары муниципаль милеккә мөстәкыйль идарә итәләр, жирле бюджетны төзиләр, раслыйлар һәм үтиләр, жирле салымнар һәм жыемнар билгелиләр, жәмөгәть тәртибен саклауны гамәлгә ашыралар, шулай ук жирле әһәмияткә ия бүтән мәсьәләләрне хәл итәләр.

2. Жирле үзидарә органнарына закон белән дәүләтнең аерым вәкаләтләре тапшырылырга мөмкин, аларны гамәлгә ашыру өчен кирәкле матди һәм финанс чаралары бүлеп бирелә. Тапшырылган вәкаләтләрне гамәлгә ашыру дәүләт контролендә була.

119 статья

Татарстан Республикасында жирле үзидарәгә суд яклавы, дәүләт хакимияте органнары тарафыннан кабул ителгән карарлар нәтижәсендә барлыкка килгән өстәмә чыгымнарны компенсацияләү хокукы, жирле үзидарәнең Россия Федерациясе Конституциясендә, Татарстан Республикасы Конституциясендә, федераль законнарда һәм Татарстан Республикасы законнарында билгеләнгән хокукларын чикләүне тыю гарантияләнә.

120 статья

Жирле үзидарә органнарының һәм жирле үзидарәнең вазыйфаи затларының Россия Федерациясе Конституциясенә, Татарстан Республикасы Конституциясенә, федераль законнарда һәм Татарстан Республикасы законнарына каршы килүче хокукый актлары суд тәртибендә юкка чыгарылырга тиеш.

VI КИСӘК. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДӘҮЛӘТ СИМВОЛЛАРЫ ҺӘМ БАШКАЛАСЫ

121 статья

1. Татарстан Республикасының Дәүләт гербы, Дәүләт флагы һәм Дәүләт гимны – Татарстан Республикасы суверенитетын, Татарстан халкының үзенчәлеген һәм традицияләрен чагылдыручы рәсми символлары бар.

2. Татарстан Республикасының дәүләт символларын тасвирлау һәм аларны рәсми куллану тәртибе Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

122 статья

Татарстан Республикасы башкаласы – Казан шәһәре. Татарстан Республикасы башкаласының статусы Татарстан Республикасы законы белән билгеләнә.

VII КИСӘК. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЕН КАБУЛ ИТҮ ҺӘМ ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЕНӘ ҮЗГӘРЕШЛӘР ҺӘМ ӨСТӘМӘЛӘР КЕРТҮ ТӘРТИБЕ

123 статья

Татарстан Республикасы Конституциясенә 1 статьясының һәм әлеге статьясының нигезләмәләре бары тик Татарстан Республикасы референдумы нәтижеләре буенча гына үзгәртелергә мөмкин.

124 статья

1. Татарстан Республикасы Конституциясен, Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәреشلәр һәм өстәмәләр кертү турындагы законны кабул итү турында референдумда кабул ителүче карарлар, әгәр алар өчен референдумда тавыш бирүдә катнашучыларның яртысынан артыграгы тавыш биргән булса, кабул ителгән дип санала.

2. Татарстан Республикасы Конституциясе һәм Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәреشلәр һәм өстәмәләр кертү турындагы закон, әгәр алар өчен Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән санынан кимендә өчтән икесенә күпчелеге тавыш бирсә, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан кабул ителгән дип санала.

125 статья

1. Референдум нәтижәсендә яисә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан кабул ителгән Татарстан Республикасы Конституциясе һәм Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турындагы закон халыкка игълан итү өчен Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан ундүрт календарь көн эчендә Татарстан Республикасы Президентына жибәрелә.

2. Татарстан Республикасы Президенты Татарстан Республикасы Конституциясенә һәм Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турындагы законга ундүрт календарь көн эчендә имза сала һәм аны халыкка игълан итә.

3. Референдум нәтижәсендә кабул ителгән Татарстан Республикасы Конституциясенә яисә Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турындагы законны Татарстан Республикасы Президенты тарафыннан кире кагу рөхсәт ителми.

126 статья

1. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан кабул ителгән Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турындагы закон Татарстан Республикасы Президенты тарафыннан кире кагылган очракта, Татарстан Республикасы Президенты һәм Татарстан Республикасы Дәүләт Советы тарафыннан паритет нигездә килештерү комиссиясе төзелә.

2. Татарстан Республикасы Дәүләт Советы депутатларының билгеләнгән саныннан кимендә өчтән икесенең күпчелек тавышы белән элек кабул ителгән редакциядә хупланган Татарстан Республикасы Конституциясенә үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертү турындагы закон Татарстан Республикасы Президенты тарафыннан кабат кире кагыла алмый һәм жиде көн эчендә халыкка игълан ителергә тиеш.

Татарстан Республикасы
Президенты

М.Ш. Шәймиев

Казан шәһәре,
1992 елның 6 ноябре
№ 1664-ХII